

Källkritik

Av Per Hiller^{*)}

»Om Erik XIV blev mördad vet man icke. Icke heller om Karin var oförvitlig; att hon var ett elakt stycke framgår av brev (se Ahlqvist). Sedan vet man icke mycket i svenska historien. Ty konungarne höllo rikshistoriegrafer, och de diktade själva till protokollet, sensurerade, sekvenstrerade och brände obehagliga handlingar; svenska konungarna gjorde som Assyriernas och Babylonernas: De förgudade sig! Då frågar man sig: Vad tjänar då till att skriva historia, och att lära den? Urkunderna äro gallrade och förfalskade«¹⁾.

1. Inledning och syfte

Praktiskt taget all empirisk forskning innehåller element av historiska förlopp och händelser. Detta äger även sin giltighet inom företagsekonomi.

Värdet av ett historiskt perspektiv inom företagsekonomi har framhållits av bl a Rickard Normann:²⁾ »Om man betraktar de 'ideer' eller den sociala verkligheten som existerar inom en organisation som en av de företeelser som är mest betydelsefulla att förstå, och om man

^{*)} Civilekonom, doktorand vid Handelshögskolan i Stockholm. Artiklen modtaget i december 1981.

1) A. Strindberg: En ny blå bok I (1908) 1968.

2) R. Normann 1975, s. 23.

Källkritik

Av Per Hiller^{*)}

»Om Erik XIV blev mördad vet man icke. Icke heller om Karin var oförvitlig; att hon var ett elakt stycke framgår av brev (se Ahlqvist). Sedan vet man icke mycket i svenska historien. Ty konungarne höllo rikshistoriegrafer, och de diktade själva till protokollet, sensurerade, sekvenstrerade och brände obehagliga handlingar; svenska konungarna gjorde som Assyriernas och Babylonernas: De förgudade sig! Då frågar man sig: Vad tjänar då till att skriva historia, och att lära den? Urkunderna äro gallrade och förfalskade«¹⁾.

1. Inledning och syfte

Praktiskt taget all empirisk forskning innehåller element av historiska förlopp och händelser. Detta äger även sin giltighet inom företagsekonomi.

Värdet av ett historiskt perspektiv inom företagsekonomi har framhållits av bl a Rickard Normann:²⁾ »Om man betraktar de 'ideer' eller den sociala verkligheten som existerar inom en organisation som en av de företeelser som är mest betydelsefulla att förstå, och om man

^{*)} Civilekonom, doktorand vid Handelshögskolan i Stockholm. Artiklen modtaget i december 1981.

1) A. Strindberg: En ny blå bok I (1908) 1968.

2) R. Normann 1975, s. 23.

betänker att denna sociala verklighet inte kan förstås eller ens observeras mot bakgrunden av kritiska händelser ofta långt tillbaka i tiden blir det klart hur viktigt det historiska perspektivet måste vara. Endast genom att gå tillbaka i ett företags historia är det möjligt att i grunden förstå den idévärld som existerar och som utgör ett viktigt system av restriktioner för hur en företagsledning kan agera. Det är också genom historiska studier som man bäst klarlägger de tillväxtmekanismer som verkar i företaget och i branschen. På grundval av konkreta händelser och erfarenheter utvecklar man inom företaget mekanismer för att handskas med besvärliga situationer och växtproblem. Huruvida dessa mekanismer blir effektiva beror på hur väl man lyckas tolka externa och interna händelser. En historisk analys kan därefter ofta avslöja såväl förekomsten av de drivkrafter som verkar i företaget och i miljön och å andra sidan företagets sätt att handskas med växtproblemen». Albert Danielsson framför liknande synpunkter³⁾.

Den datainsamling som sker är beroende av individer. Individer som observeras eller lämnar data till individer. Då människan har en selektiv perception och en aktiv glömska leder detta till att uppgifter som lämnas under en forskningsprocess ofta ej är helt tillförlitliga. Det är därför viktigt att inte mer läggs ner i en iakttagelse eller en utsaga än vad som är försvarbart. Inom historievetenskapen har källkritiken utvecklats för att kontrollera och bedöma en källas tillförlitlighet. Graden av tillförlitlighet påverkas av källans äkthet, samtidighet, tendens och beroende.

Avsikten med denna artikel är att presentera källkritiken och diskutera dess tillämpningsmöjligheter inom företagsekonomi.

2. Allmänt om källkritik

Källkritik är de kritiska test en historiker använder för att avgöra om påståenden är vetenskapligt användbara för ett bestämt syfte eller ej. De källkritiska huvudkriterierna är *tendens*, *samtidighet* och *beroende*, och om någon misstanke om att någon del av materialet inte är vad det utger sig för att vara måste det även undersökas i fråga om sin *äkthet*.

3) A. Danielsson: Företagsekonomi 1976.

Äkthetsundersökningen har dock en annan karaktär genom att den inte riktar sig mot påståendena utan mot materialet, handlingarna. Källkritik kan sägas innebära en redovisad prövning av vittnens och ut-sagors saklighet och faktagivande förmåga. Det är en form av trovär-dighetsbedömning.

Standardverk i ämnet är i Sverige Rolf Torstendahl: *Historia som vetenskap*. En klassisk tillämpning av källkritik inom historia är Erik Lönnroth: *Sverige och Kalmarunionen 1397-1457*.

Tillämpning av källkritik inom företagsekonomisk forskning är säll-synt. De enda fall jag har funnit är Brodin, Stymne och Valdelin⁴⁾.

Jag har inte funnit någon uttömmande beskrivning av ämnet. Ett flertal inlägg om källkritik har emellertid publicerats. Dessa intar olika stånd-punkter. Någon enhetlig bild är följaktligen svår att ge. Att ämnet är diskuterat tyder dock på att det har relevans.

3. Källor och källbegrepp

Det material, rester eller spår av det förflutna, som står till forskarens förfogande kallas *källor*. Dessa kan vara av skiftande slag. Från källkri-tisk synpunkt är det viktigt att skilja mellan *kvarlevor från händelser* och *berättelser om händelser*. Dokument som ingått som delar i det historiska händelseförloppet, t ex köpeavtal är kvarlevor från händelser. Distink-tionen kan vara svår att tillämpa, eftersom berättelser om händelser kan innehålla fragmentariska kvarlevor. *Kvarlevor* eller *lämningar* anses vara den bästa formen av källor. En bandinspelning från ett samman-träde är en bättre källa än ett referat. Även en berättelse kan användas som kvarleva om man är intresserad av berättarens avsikter och inte av om det han berättar är sant eller inte.

Renvall gör en alternativ taxonomi⁵⁾. Han indelar källor i *lämningar* och *framställande källor*. Lämningar är konkreta vittnesbörder ur det för-gångna. Framställande källor kan vara muntliga eller skriftliga. De består av *tradition* och *kvarleva*. Kvarleva är de upplysningar som står i omedelbar förbindelse med det skeende, varur aktstycket självt är ett resultat. Ett styrelseprotokoll innehåller upplysningar om vilka som var

4) Brodin 1976, Stymne 1970, Valdelin 1974.

5) Renvall 1965, s. 84-153.

närvarande, att sammanträdet hållits och att vissa beslut har fattats. Allt detta är kvarlevor. Det som sagts i diskussionen är traditionsstoff. Distinktionen mellan kvarleva och tradition är viktig då de har olika grad av tillförlitlighet.

En annan vanlig indelning är att man skiljer mellan *primära* och *sekundära källor*. En framställande källa är primär, om den berättande själv varit omedelbar iakttagare av vad han återger. Om någon refererar till vad en annan person sagt har vi en sekundär källa.

Från att tidigare ha använt ett absolut källbegrepp har man nu övergått till ett relativt. »Det absoluta källbegreppet förutsätter en tro på att källans egenskaper ur forskningssynpunkt en gång för alla är givna (en kvarleva är en kvarleva är en kvarleva). Detta möjliggör en förhållandevis entydig klassifikation och värdering av källmaterial. Det nyare, funktionella synsättet medför att man får avstå från den fördelen. Källans egenskaper är inte givna från början utan de ses i stället som en funktion av en överordnad (men skiftande) frågeställning. Källans egenskaper blir beroende av frågeställningens krav»⁶.

4. Insamling av data

»Vid studium av historiska händelser samlar forskaren in källor av olika slag. Dessa källor har som regel inte producerats för att vara data i ett forskningsprojekt. De kan därför inte direkt utnyttjas som data i undersökning, utan måste trovärdighetsundersökas. Insamlandet av historiskt material kan ske antingen genom intervjuer eller genom utnyttjande av existerande datasamlingar.»⁷

»Tillförlitligheten hos data, som erhållits genom intervjuer är beroende av de intervjuades förmåga att komma ihåg och på ett sakligt och precist sätt beskriva sina vanor och känslor, andra personers beteenden och händelser som han har varit med om och hur noggrant och korrekt intervjuaren observerar, tolkar och registrerar den intervjuades beteende i intervjusituationen.»⁸

6) G. B. Nilsson: Om det fortfarande behovet av källkritik.

7) Swedner 1970, s. 197.

8) Swedner 1970, s. 197.

Det kan påpekas att data i enkäter till stor del kan bestå av traditionsstoff, om de bygger på att man frågar någon om han gör så eller så med större eller mindre frekvens. Uppgiftslämnaren åstadkommer då en iakttagelse av det förflutna samt avger ett omdöme grundat på denna observation. Svaret har inte tillkommit vid observerandet av det beteende som studeras, varför det inte är att betrakta som en kvarleva.⁹⁾

Intervjudata representerar berättelser om händelser medan insamlade dokument innehåller både berättelser om och kvarlevor av händelser. Om ett dokument är att hänföra till berättelser om händelser har det samma brister som intervjudata och måste underkastas den källkritiska kontrollen.

5. Källkritik

Den första källkritiska kriteriet, *äkthetsundersökningen*, får i nutidshistoria en tillbakaskjutet plats. Det är som regel ganska lätt att avgöra om dokument är äkta eller ej. Vid en äkthetsundersökning uppehåller man sig vid källans yttre kännetecken. Har dokumentet det utseende, som ett aktstycke av detta slag skall ha? Hur förhåller det sig med underskrifter och stämplor?

Tendensen i en framställande källa tar sig ofta uttryck i färgade omdömen om personer och händelser, ibland också i urvalet av meddelade fakta – inte minst i utlämnande fakta. Tendensen kan dessutom avfärga sig i själva beskrivningen av det yttre händelseförloppet. Antingen har berättaren då i den mån han har varit vittne till det inträffade, genom sin förhandsinställning, kommit att uppfatta händelseförloppet på ett speciellt sätt, felkällan ligger då redan på det perceptuella stadiet, eller också har han i minnet omformat sina upplevelser under inflytande av känslor eller viljemässiga störningar. »Det räcker alltså med att man kan ge skäl för en misstanke att stoffet i en framställning förvridits tendensiöst, så att det utgörs av falska påståenden eller sammanställningar, som kan locka till falska slutsatser, för att man i histo-

9) Se W. Sjöstrand: Källkritiska problem inom pedagogik och historisk forskning.

risk vetenskap inte får använda de av framställningens uppgifter som ligger i linje med tendensen.¹⁰⁾ Många protokoll tillkommer i sitt slutgiltiga skick långt efter själva sammanträdet. Minnesfel och andra förvanskande faktorer kan då göra sig gällande. Tillförlitligheten hos en berättande källa minskas med tilsavståndet till de skildrade händelserna. »För att undgå de möjligheter till misstag, som ligger i minnesförvrängningar, måste historikern alltså kräva, att den nedtecknade uppgift han anlitar är *samtida* med den händelse som återges.»¹¹⁾

En annan faktor som kan försvaga ett vittnesmål är om flera vittnen till samma händelse påverkar varandra när de gör iakttagelsen eller har kontakt med varandra efteråt. Om två vittnesmål är mycket lika varandra även i detaljer kan det finnas anledning till misstänksamhet. Likaså bör man vara skeptisk, om flera vittnen i ett långt och komplicerat händelseförlopp har valt ut exakt samma episoder. Forskaren kan klarlägga *beroendeförhållanden* genom att jämföra källor ifråga om likheter i uttryckssätt, argumentation, sekvensen i berättelsen och gemensamma misstag.

Källkritik är en kontinuerlig process som görs så snart nytt material tillkommer.¹²⁾ Efter att ha fastställt ett dokumentets äkthet, undersöks materialet med hjälp av de källkritiska kriterierna för att utröna om det är användbart för den aktuella frågeställningen.

6. Några risker hos människan som faktalämnare¹³⁾

I själva databildningsmetoden är forskaren själv ett instrument. Parat med detta existerar risken för att själva studien framkallar information, dvs påverkas genom forskarens agerande. Det är sannolikt att man erhåller ofullständig eller skev information.

Några av de störande inflytanden på databildningsprocessen anges av Webb et al.¹⁴⁾

10) Torstendahl 1966, s. 97.

11) Torstendahl ibid.

12) Jämför Nilsson, 1973, sid 210.

13) Uppslaget till detta finns hos Poulsen, 1966. Även T. Thurén, 1976, framför liknande synpunkter.

14) Webb, E. J. et al: Unobtrusive Measures.

Snedvridningen i en källa behöver inte vara en medveten förvrängning av fakta, den kan vara ett yttryck för berättarens verklighetsuppfattning. Det är därför av intresse att utreda utsagors uppkomstbetingelser, dvs hur glömska och perceptionen inverkar. Kunskaper om hur upplevelser uppfattas, omformas och memoreras är väsentligt när man vill använda uppgifter i framställande källor.

7. Selektiv perception

Den mänskliga iakttagelseförmågan är begränsad. Denna begränsning kompenseras »av tolkningsmekanismens förmåga att komplettera och fullständiga även mycket fragmentarisk information. De felaktigheter i uppfattningen om verkligheten som denna process ger upphov till är emellertid inte helt omöjlig att kontrollera. Förvanskningarna förorsakas nämligen av omständigheter som i många fall kan beskrivas med en betydande grad av säkerhet. De viktigaste av dessa omständigheter sammanhänger med:

- 1) Perceptionens selektiva grundkaraktär, som begränsar tolkningarna av sinnesdata till sådant, som har underlag i individens tidigare upplevelser och erfarenheter.
- 2) Den logiska kompletteringsmekanism som ger en falsk, men i de flesta fall korrigerbar bild av händelseförloppet.
- 3) De individualpsykologiskt och gruppsykologiskt framkallade attityderna som förskjuter tolkningarna av sinnesdata i riktningen mot i förväg uppställda förväntningar.«¹⁵⁾

8. Glömska

Glömskan uppfattas som en passiv process. Detta är bara delvis sant. Samtidigt som vissa minnesbilder förflyktigas fortgår en motsatt process. Detaljer läggs till och minnesbilder bearbetas och struktureras om. Medan minnesbilderna i realiteten blir allt mindre pålitliga kan de

15) Trankell, sid. 20.

därför uppfattas som mer detaljerade. Detta yttrar sig bl a i en idealisering av den egna rollen samtidigt som motståndarna kommer i bakgrunden. »Sammanfattar vi några huvudpunkter, som kan anses karakterisera minnet ur vittnespsykologisk synvinkel finner vi en viss parallellit mellan de förvanskningar som perceptions- och minnesprocesserna ger upphov till.

- 1) De delar av minnesbilderna, som har största hållfastheten, är sådana som på något vis är förankrade i personligheten: Minnet lagrar selektivt.
- 2) Bortfall i minnesbilderna ersätts ofta med data som logiskt sammanfogar de kvarstående fragmenten.
- 3) I andra fall kan bortfallet minnesmaterial ersättas med stoff som överensstämmer med individens önskningar angående det förflutnas beskaffenhet.
- 4) Minnesbildernas hållfasthet påverkas av det stoff som de omges av. Vid reproduktionen av en minnesbild kan andra minnesbilder, som tillkommit vid närliggande tidpunkter, skjutas framför eller in i den riktiga bilden.
- 5) Minnesbildernas förvanskning fortfar oavbrutet så länge människan lever. Minnesfelen kan därefter med tiden bli betydligt gravare än de fel som uppstår i perceptionsögonblicket.¹⁶⁾

Man kan ställa upp några villkor för att ett vittnesmål skall anses trovärdigt. Det skall avges mycket kort tid efter det att iakttagelsen har gjorts. Två eller flera vittnen skall oberoende av varandra ge liknande versioner. Vittnesmålen skall antingen inte ha någon bestämd tendens eller ha olika tendens. Ögonvittnena skall ha tillräckliga kunskaper om det de har iakttagit.

9. Utsagepsykologisk realitetsanalys¹⁷⁾

Trankell anger en rad kriterier, krav på utsagor som när de är uppfyllda innebär att utsagan återger en reell iakttagelse. »En huvudprincip

16) Trankell, 1971, sid. 26.

17) Detta avsnitt bygger på Trankell, 1971, sid. 96-126. Även detta avsnitt är initierat av uppslag från Poulsen.

vid konstruktion av realitetskriterierna är, att de krav man väljer måste utgå från våra kunskaper om hur den mänskliga organismen fungerar. Genom att ställa våra kunskaper härom i relation till de undersökta utsagornas konkreta innehåll kan man 1) i vissa fall utmönstra orimligheter ur utsagorna, 2) ibland visa, att en hel vittnesberättelse är orimlig, 3) i somliga fall visa att utsagen har en mycket säker förankring i verkligheten.«

De utsagepsykologiska realitetskriterierna formuleras av Trankell på följande sätt:

- 1) Det bilaterala emotionskriteriet: »Då en emotionell upplevelse som beskrivs i utsagan, inte kan förklaras med de sinnesintryck, som ingår i utsagan, om inte hänsyn jämväl tas till vittnets egen situation, ökar sannolikheten för att utsagan beskriver en verklig händelse. Det väsentliga är därvid att den emotionella upplevelsen har framkallats av två av varandra oberoende bitar av verkligheten.«
- 2) Kompetenskriteriet: »Om förloppen som beskrivs i en utsaga, är sådana att vittnet måste anses sakna kompetens att själv förutse dem, ökar sannolikheten att utsagan beskriver en verklig händelse.«
- 3) Unikitetskriteriet: »Om utsagan innehåller unika detaljer, ökar skälen att betrakta den som en utsaga om en verklig händelse.«
- 4) Homogenitetskriteriet: »Om olika detaljer i en utsaga från olika utgångspunkter kan sägas definiera samma förlopp, ökar skälen att betrakta utsagan som en beskrivning av en verklig händelse.«
- 5) Sekvenskriteriet: »Då förändringarna i en utsagesekvens står i överensstämmelse med de förändringar som våra kunskaper om erinringsprocessen ger anledning förvänta, ökar skälen att betrakta vittnets berättelser som försök att beskriva en verklig händelse.«
- 6) Konsekvenskriteriet: »Ett konsekvenskriterium konstruerar man genom att vid sidan av den redan prövade realitetshypotesen ställa upp tänkbara alternativhypoteser, till exempel hypotesen att de undersökta utsagorna uppkommit i avsikt att dölja de verkliga förhållandena.«
- 7) Isomorfikriteriet: »Om den undersökta utsagen har samma formella struktur, som en av vittnet tidigare avgiven, säkerställd falsk utsaga, finns det skäl att betrakta också den undersökta utsagan som falsk.«

Svagheterna i ett vittnesmål kan sammanfattas på följande sätt:¹⁸⁾

- 1) Vittnet ser vad han väntar sig se.
- 2) Vittnet lägger bara märke till en del av vad han faktiskt ser.
- 3) Vittnet tolkar det han ser på ett felaktigt sätt.
- 4) Vittnet blir lurat.
- 5) Vittnet glömmer och förvränger under tidens lopp.
- 6) Vittnet påverkas av andra.
- 7) Vittnet ljugar och förvränger medvetet.
- 8) Vittnesmålet har gått i flera led.

10. Säkerhet i iakttagelseutsagor

En undersöknings frågeställning måste fylla kravet på att vara *avgörbar*. Med att en undersöknings frågeställning skall vara avgörbar förstår jag att den skall kunna prövas empiriskt. Vid den empiriska prövningen utgår man ifrån iakttagelseutsagor (observationer). Kan iakttagelseutsagor sägas vara absolut säkra, kan de kontrolleras? I stort sett kan man säga att ingen iakttagelseutsaga kan sägas vara absolut säker.¹⁹⁾

Varje iakttagelseutsaga kan prövas mer eller mindre direkt. Resultatet av en sådan prövning är en hypotes om felkällor. Något absolut avgörande kan inte fattas. Alla ställningstaganden blir ad hoc. Mindre säkra eller överbevisade påståenden kan utmönstras. Iakttagelseutsagorna kan i olika grad fås att bygga på direkta observationer. Någon gräns kan emellertid inte uppställas.

11. Källans anknytning till verkligheten²⁰⁾

En källa har vissa bestämda tillkomstförhållanden. Problemställningen styr vilken aspekt av källans anknytning till verkligheten som vi är intresserade av.

18) Thurén, 1976.

19) Naess 1963.

20) Jfr Dahl 1973.

- 1) Källans *performativa* aspekt, dvs källan betraktas som en handling. Detta är det mest direkta förhållandet mellan källan och verkligheten. Källan uppfattas som en rest av den situation, helhet, som vi vill beskriva och förklara. Formuleringen i texter eller under en intervju blir då en mer eller mindre fullständig rest av upphovsmannens handlingar. I vissa frågeställningar är då ett påstående identiskt med upphovsmannens handlingar.
- 2) Källans *kausala* förhållanden. Tonvikt läggs vid att källans egenskaper kan uppfattas som verkningar av förhållanden i tidigare skeenden. Alla källor har denna kausala anknytning.
- 3) I den mån en källa uppfattas som en produkt av mänsklig aktivitet är det normalt att den också har en *teleologisk* aspekt, dvs källan är mer eller mindre ett resultat av en målinriktad verksamhet. Utnyttjandet av källan under denna aspekt tar sikte på att rekonstruera upphovsmannens avsikt.
- 4) Källan har en *meddelande funktion*. Källans meddelandeart har olika aspekter: a) Förhållandet *källa-upphovsman* kan betecknas som källans performativa aspekt. Vi betraktar källan som ett uttryck för upphovsmannens tankar eller som en handling av upphovsmannen. b) Förhållandet *källa-sakförhållande* är källans sakliga eller innehållsmässiga aspekt. Man betraktar källan som ett meddelande om något.

12. Kognitiva och normativa aspekter på källor

När en källa utnyttjas som lämning sätter man källan i förhållande till sin upphovsman eller situation. Om källan utnyttjas som berättelse sätter man källan i förhållande till dess objekt (det källan talar om). En källa som inte har meddelande karaktär kan bara utnyttjas som lämning. Källor med meddelandefunktion kan om de har normativ karaktär bara utnyttjas som lämning. Om sådana källor har kognitiv eller berättande karaktär kan de också utnyttjas som berättelse.²¹⁾

Källor med en meddelande funktion spelar den dominerande rollen inom företagsekonomi. Följande huvudtyper kan urskiljas:

²¹⁾ Dahl 1973.

	Framåtriktad	Bakåtriktad
Kognitiv	Förutsägande	Berättande
Normativ	Programmatisk	Värderande

Av dessa källtyper är det bara de berättande som kan ytnyttjas som berättelser. Övriga måste betraktas som lämningar.

Källkritikens arbetsfält inom företagsekonomin berör de fall då fakta hämtas från dokument från historiska händelser, dokument som beskriver historiska händelser eller intervjuer med personer om historiska händelser.

13. Arbetsstegen i behandlingen av ett material en viss frågeställning

Arbetsstegen i en källkritisk granskning har angivits på olika sätt i litteraturen. Syftet med arbetsgången är att avgöra en källas tillkomst förhållanden, innehåll och användbarhet för en viss frågeställning.

Jag kommer här att ange en version som följer Nilsson (1973). I ett första steg identifieras det tillgängliga materialet. Detta sorteras efter dess art som dokument, intervju etc. En preliminär bedömning av materialets relevans för undersökningens frågeställning görs.

I det efterföljande steget indelas materialet i grad av närhet med det förflutna. Kan det förflutna iakttas direkt? Materialet indelas i kvarlevor och berättelser. En kvarleva, t ex ett sammanträdesprotokoll, har ett högre källvärde (tillförlitlighet) än ett privatbrev om samma händelse. Om producenten av kvarlevan hade möjlighet att förskeva svaret på problemet är kvarlevan att betrakta som en osäker lämning. Den skall då utsättas för en form av tendenskritik som kan kallas för uppriktighetskritik. Att märka är att osäkra lämningar alltid är av normativ karaktär medan de berättande källorna innehåller kognitiva element (är beskrivande). Detta bör jämföras med distinktionen under punkt 12.

Efter klassificeringen av materialet vidtar den källkritiska granskningen. Denna granskning syftar till att eliminera det material i vilket skevheter hos materialproducenten kan medföra att tillförlitligheten i relation till den aktuella frågeställningen kan ifrågasättas. Resultatet av

detta steg är en indelning av materialet i användbart och icke användbart material.

Vid en samstämmighet inom det användbara materialet måste beroendeförhållanden kontrolleras. Om materialet innehåller motsägelser måste en förnyad bearbetning av materialet ske. Givetvis kan nytt material anskaffas.

Jämför med följande figur (Nilsson, 1973):

I.	Identifikation (elementär klassifikation och tolkning)	Utifrån etablerade teorier samt enligt p. II-VI				
II.	Sortering av materialet i a) (skan det förhållna iaktas dakt?)	Material, som uppfyller närhetskravet till 100% (lämning)		Material, som inte uppfyller närhetskravet till 100% (berättande källa)		
	och i b) (skan materialproducenten löeskeva svaret på den historiska frågan?)	Material som inte gör anspråk på källstatus (saber lämning)	Material som gör öppna eller dolda anspråk på källstatus (saber lämning)	(Material, som gör öppna eller dolda anspråk på källstatus)		
III.	Kritik av material, där brister hos producenten kan medföra skvhet i nutida användning, enligt kriterierna		1. - 2. Tendens 3. -	1. Närhet 2. Tendens 3. Beroende (kognitivt beroende)		
IV.	Värdering av materialets användbarhet för utspunglig frågeställning (+ = användbart, - = icke användbart)	+	-	+	-	
V.	Värdering av icke användbart materials användbarhet för ny eller reviderad frågeställning		+	-	+	-
VI.	Förspad konfrontation av användbart material	Vid samstämmighet kontroll av beroendeförhållanden, vid motsägelse ny bearbetning av materialet enligt p. IV. Ex. uppsökande av nytt material.				

Fig. 1: Historikerns traditionellt källkritiska behandling av bevismaterialet utifrån en frågeställning.

14. Användning av källkritik i ett konkret fall²²⁾

Bengt Brodin och Jan Valdelin har gjort en studie av produktutvecklingsprocesser i några svenska företag. Dessa processer var vid undersökningstillfället historiska händelser.

Arbetsgången beskrivs av Valdelin på följande sätt: »Proceduren består dels av insamling av dokument om de studerade processerna, dels av

22) Detta avsnitt bygger på Brodin, 1976 och Valdelin, 1974.

intervjuer med de personer som deltagit i de studerade processerna och dels av källkritik. Den kan beskrivas på följande sätt:

- när ett företag och en process valts och kontakt etablerats, sammanträffar undersökarna först med en respondent som kan antas ha god överblick över den process som skall studeras
- från denna första respondent inhämtas framför allt a) grundläggande data om den organisation i vilken processen ägt rum, b) information om vilka personer som deltagit i processen c) en första redogörelse för processens förlopp, d) dokument
- undersökarna sammanträffar därefter med var och en av dessa deltagare. Varje respondent får redogöra för sitt deltagande och för sin uppfattning om hur processen har förlöpt. Han tillfrågas också om vilka dokument som kan belysa processen och som kan tillställas undersökarna
- trots att en allmän mall följts vid intervjuerna utformas dessa specifikt före varje intervju, med hänsyn till de data som redan insamlats i fallet. Detta medför vissa kontrollmöjligheter. Genom att successivt tillgodogöra sig redan insamlade data kan undersökarna a) begära sådana dokument, b) välja sådana respondenter – ibland samma som tidigare och c) ställa sådana frågor att ofullständiga uppgifter kan kompletteras respektive kontrolleras i det fortsatta arbetet
- vid varje intervju för båda undersökarna anteckningar. Omedelbart efter intervjun gör båda undersökarna en utskrift av densamma. Dessa utskrifter jämförs sedan för konsistensprövning. Jämförelsens utfall är en del i styrningen av den fortsatta datainsamlingen
- för varje insamlat dokument a) fastställs dess äkthet, b) fastställs tidspunkt för författandet, sändandet och mottagandet, c) görs jämförelser med andra dokument och med intervjudata
- då datainsamlingen avslutas görs den första sammanställningen av samtliga dokument och intervjusvar. Nödvändiga kompletteringar och förtydliganden inhämtas genom en sista rundfrågning hos respondenterna. Därest möjligt sker detta per telefon.«

»De bedömningar som görs under källkritiken kunde inte göras en gång för alla vid den första kontakten med visst datum, utan fick göras successivt allt eftersom fler dokument och fler intervjuer tillfördes undersökningsprocessen. Källkritiken blev därigenom en kontinuerlig

process fram och tillbaka mellan pågående intervjuer och nya dokument och tidigare intervjuer och dokument.«²³⁾

»De praktiska erfarenheterna av metoden visar att den process av kontroller och återkontroller som användes kräver en mycket stor arbetsinsats för förberedelser och uppföljning av varje intervju. Dessa olägenheter kan uppvägas av den ökade reliabiliteten hos data som uppnås genom kontrollfrågorna. Detta förfarande måste bedömas som nödvändigt för att resultaten skall kunna användas. Erfarenheten visar att de slutsatser som baseras på t ex den första intervjun successivt kan visa sig felaktiga. Efter ett antal revideringar visar det sig att undersökarna närmat sig en ståndpunkt som bättre håller för de tillkommande faktauppgifterna. Det är sannolikt en styrka om samma undersökare kan delta i undersökningens alla faser och behandla samtliga undersökningsobjekt. Ett annat praktiskt resultat av undersökningen är slutsatsen att det omständiga sättet att samla in och kontrollera inte bör förbigås om den är möjlig att genomföra samt att den som tänker använda fallmetoden måste anslå betydande tid för varje fall.«²⁴⁾

15. Avslutande kommentarer

Värdet av källkritik är beroende av frågeställningen. Tekniken kräver stor hantverksskicklighet. De källkritiska reglerna bör komma till användning främst då källornas uppgifter är motsägelsefulla och eller osäkra. (Schiller 1972).

Jag skall i detta avsnitt ta upp några aspekter på källkritik avseende dels vad tystnader i materialet kan innebära, dels vad källkritik inte är. Bevarade handlingar och även minnesbilder hos intervjupersoner är ofta koncentrerade till vissa episoder. Från de mellanliggande tidsperioderna saknas ofta källstoff. Det är då svårt att precisera innebörden i episoderna. Dessa tenderar att bli överbetonade. För att kunna hantera problem av detta slag krävs att man håller två frågor aktuella:²⁵⁾ Är det bevarade källmaterialet representativt för skeendet? Medger källmaterialet säkra slutsatser och om så är fallet, vilka? »Först efter en sådan granskning och en därpå grundad noggrann avvägning

23) Valdelin, s. 58-59.

24) Brodin, s. 96.

25) Westin, 1971.

kan en episod innehåll bestämmas. Det resultat denna episod för episod företagna granskningen ger kan, kanske i sin tur, läggas till grund för en tolkning av händelseförloppet i dess helhet.^{26), 27)}

Jag har hittills redovisat vad källkritik är för något. Jag kommer nu kort att beröra vad det inte är.

- 1) Man syftar inte till att finna en absolut sanning. Målet är istället att kunna utmönstra vaga, osäkra och illa underbyggda påståenden. Genom detta vinner man en fastare grund för slutsatserna i undersökningen.
- 2) Det går inte att uppställa en specifik lista över åtgärder som man skall vidta i en viss undersökningssituation. Den konkreta rekommendationen stannar alltså vid den allmänt givna arbetsgången med de allmänna principerna. Dessa är emellertid giltiga i alla datainsamlingssituationer. Angelägenhetsgraden är däremot beroende av frågeställning och tillgängligt material.

Litteratur:

- Brodin, B., Produktutvecklingsprocesser, Stockholm, 1976.
Dahl, O., Grunntrekk i historieforskningens metodelaere, (1967) 1973.
Danielsson, A., Företagsekonomi – en översikt, Lund, 1975.
Lönnroth, E., Sverige och Kalmarunionen, Göteborg, 1969.
Naess, A., Logikk og metodelaere, 1963.
Nilsson, G. B., Om det fortfarande behovet av källkritik, i Historisk Tidskrift 1973:2.
Normann, R., Skapande företagsledning, Lund, 1975.
Odén, B. & Schüller, B., Statistik för historiker, Stockholm, 1970.
Poulsen, H., Specielle kildeprobleme i den nyeste tids historia, i Historisk metode i forskning og undervisning, Aarhus, 1966.
Renvall, P., Den moderna historieforskningens principer, Stockholm, 1965.
Schüller, R., Samtidshistoria och källkritik, i Historisk Tidskrift 1972:2.
Sjöstrand, W., Källkritiska problem inom pedagogisk och historisk forskning, 1972.
Strindberg, A., En ny blå bok I, Stockholm (1908) 1968.
Stymne, B., Values and Prodeses, Lund 1970.
Swedner, H., Sociologisk metod, Lund, 1970.
Thurén, T., Är det verkligen sant, Stockholm, 1976.
Torstendahl, R., Historia som vetenskap, Malmö, 1966.
Trankell, A., Vittnespsykologins arbetsmetoder, Örebro, 1971.
Valdelin, J., Produktutveckling och marknadsföring, Stockholm, 1974.
Webb, E. J., et al: Unobtrusive Measures, Chicago, 1966.
Westin G., Maktkampen i senmedeltidens Sverige, Stokholm, 1971.

26) Westin, 1971, sid. 88.

27) Intressant att notera är företagsekonomins koncentration till beslutsfattandet i företagen. En lika intressant aspekt är det »ickebeslutsfattande» som äger rum i företagen. Det är rimligt att anta att beslutsfattandet koncentreras till så säkra frågor som ligger inom organisationens värderingar, myter, politiska förhållanden och gällande organisatoriska ramar.

kan en episod innehåll bestämmas. Det resultat denna episod för episod företagna granskningen ger kan, kanske i sin tur, läggas till grund för en tolkning av händelseförloppet i dess helhet.^{26), 27)}

Jag har hittills redovisat vad källkritik är för något. Jag kommer nu kort att beröra vad det inte är.

- 1) Man syftar inte till att finna en absolut sanning. Målet är istället att kunna utmönstra vaga, osäkra och illa underbyggda påståenden. Genom detta vinner man en fastare grund för slutsatserna i undersökningen.
- 2) Det går inte att uppställa en specifik lista över åtgärder som man skall vidta i en viss undersökningssituation. Den konkreta rekommendationen stannar alltså vid den allmänt givna arbetsgången med de allmänna principerna. Dessa är emellertid giltiga i alla datainsamlingssituationer. Angelägenhetsgraden är däremot beroende av frågeställning och tillgängligt material.

Litteratur:

- Brodin, B., Produktutvecklingsprocesser, Stockholm, 1976.
Dahl, O., Grunntrekk i historieforskningens metodelaere, (1967) 1973.
Danielsson, A., Företagsekonomi – en översikt, Lund, 1975.
Lönnroth, E., Sverige och Kalmarunionen, Göteborg, 1969.
Naess, A., Logikk og metodelaere, 1963.
Nilsson, G. B., Om det fortfarande behovet av källkritik, i Historisk Tidskrift 1973:2.
Normann, R., Skapande företagsledning, Lund, 1975.
Odén, B. & Schüller, B., Statistik för historiker, Stockholm, 1970.
Poulsen, H., Specielle kildeprobleme i den nyeste tids historia, i Historisk metode i forskning og undervisning, Aarhus, 1966.
Renvall, P., Den moderna historieforskningens principer, Stockholm, 1965.
Schüller, R., Samtidshistoria och källkritik, i Historisk Tidskrift 1972:2.
Sjöstrand, W., Källkritiska problem inom pedagogisk och historisk forskning, 1972.
Strindberg, A., En ny blå bok I, Stockholm (1908) 1968.
Stymne, B., Values and Prodeses, Lund 1970.
Swedner, H., Sociologisk metod, Lund, 1970.
Thurén, T., Är det verkligen sant, Stockholm, 1976.
Torstendahl, R., Historia som vetenskap, Malmö, 1966.
Trankell, A., Vittnespsykologins arbetsmetoder, Örebro, 1971.
Valdelin, J., Produktutveckling och marknadsföring, Stockholm, 1974.
Webb, E. J., et al: Unobtrusive Measures, Chicago, 1966.
Westin G., Maktkampen i senmedeltidens Sverige, Stokholm, 1971.

26) Westin, 1971, sid. 88.

27) Intressant att notera är företagsekonomins koncentration till beslutsfattandet i företagen. En lika intressant aspekt är det »ickebeslutsfattande» som äger rum i företagen. Det är rimligt att anta att beslutsfattandet koncentreras till så säkra frågor som ligger inom organisationens värderingar, myter, politiska förhållanden och gällande organisatoriska ramar.